

3 / 2020

ISSN 2181-8495

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
БАНК-МОЛИЯ АКАДЕМИЯСИ**

*Тадқиқотларни рағбатлантириш
ва натижаларни оммалаштириш*

Молия ва Банк иши
(электрон илмий журнал)

Finance and Banking
(electronic scientific journal)

**Чоп этувчи ташкилот:
Ўзбекистон Республикаси Банк-молия академияси**

Манзил: Ўзбекистон, 100000, Тошкент, Мирзо Улугбек тумани, Мовароуннахр кўчаси, 16

ТАҲРИРИЯТ ТАРКИБИ

Таҳририят Кенгаши раиси: и.ф.н., доцент Б. Бердияров

Таҳририят Бош муҳаррири: и.ф.д. доц. К.Р. Ҳотамов

Муҳаррирлар:

и.ф.д., проф. Н.Жумаев

и.ф.д., проф. М.Юлдашев

и.ф.д., проф. А.Ибрагимов

и.ф.д. И. Ниязметов

и.ф.д. доц. Д. Рахмонов

и.ф.д. доц. З. Бердиназаров

и.ф.д. доц. Н. Ризаев

и.ф.н., Ф.Додиев

и.ф.н, доц. Э.Эргашев

и.ф.н, доц. И.Эргашев

PhD, Ф. Аллаяров

PhD, З. Абдуллаев

Масъул муҳаррир: PhD, Ф. Исаев

Веб-администратор: А. Маматов

МУНДАРИЖА

Банк иши

<i>Tursunov A.S.</i>	<i>Directions of development of Islamic banking services in commercial banks</i>	6
<i>Азимова Д.М.</i>	<i>Ўзбекистонда давлат қарзини бошқариш тизимини такомиллаштириш</i>	10
<i>Шарипова Н.Х.</i>	<i>Появление электронных платежных систем, их виды и современное состояние в Узбекистане</i>	15
<i>Хошимов Э.А.</i>	<i>Рақамли иқтисодиёт шароитида криптовалюталарни тартибга солиш масалалари</i>	21

Молия

<i>Усмонов Қ.А.</i>	<i>Пандемия шароитида давлат бюджети даромадлари: йўқотишлар ва чоралар</i>	27
<i>Жуманиязов И.Т.</i>	<i>Молиявий рискнинг назарий тушунчаси, иқтисодий моҳияти ва ўзига хос жиҳатлари</i>	34

Суғурта иши

<i>Абдурахмонов И.Х.</i>	<i>Ўзбекистонда суғурта тармоқларини рақамлаштириш йўналишлари</i>	41
<i>Баймуратов Т.М.</i>	<i>Суғурта ташкилотлари молиявий рискларини баҳолаш: концептуал ёндашувлар ва тизимлилик</i>	50
<i>Баймуратова Г.Т.</i>	<i>Перспективы развития рынка страховых услуг в республике Узбекистан</i>	61
<i>Матиязова С.Р.</i>	<i>Общетеоретический аспект финансовой устойчивости страховых компаний</i>	66
<i>Раджабов У.А.</i>	<i>Суғурта муносабатларида мажбурий суғуртанинг ўрни</i>	71
<i>Ҳамраева Ф.Ш.</i>	<i>Ҳаёт суғуртасида андеррайтинг жараёнини ривожлантириш</i>	77

Бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил ва аудит

<i>Toshmamatov N.</i>	<i>Hisobchilikning tarixiga bir nazar</i>	84
<i>Хожаев А.С.</i>	<i>Коррупцияга қарши тадбирлар аудитининг моҳияти ва ташкилий-услубий жиҳатлари</i>	93
<i>Дусмуратов Р.Д.</i>	<i>Харажатларнинг бошқарув ҳисобини такомиллаштириш</i>	99
<i>Давлетов И.Р.</i>	<i>Аудитнинг халқаро стандартлари асосида фаолиятни узлуксизлиги тўғрисидаги фаразни текшириш</i>	107
<i>Жуманиязов И.Б.</i>	<i>Солиқ таҳлилининг назарий масалалари ва ҳисоб-ахборот таъминоти</i>	116
<i>Исмонов И.Н.</i>	<i>Чорвачиликда бошқарув ҳисоби харажатларини туркумлашнинг аҳамияти</i>	125
<i>Муйдинов Э.Д.</i>	<i>Кўчмас мулкнинг бухгалтерия ҳисобини такомиллаштириш</i>	131
<i>Исаев Ф.И.</i>	<i>Суғурта ташкилотларида ҳисоб-китоб ишлари самарадорлигини оширишда ахборот-коммуникация технологияларнинг ўрни</i>	137
<i>Менгликулов Б.Ю.</i>	<i>Мол етказиб берувчи ва пудратчилар билан ҳисоб китобларнинг бухгалтерия ҳисобини такомиллаштириш масалалари</i>	142
<i>Назаров А.К.</i>		
<i>Очилов И.К.</i>		
<i>Очилов Ф.</i>		

Паязов М.М. Ачилов А.Н.	Аҳоли тадбиркорлигини самарали бошқариш, молиявий - ижтимоий қўллаб қувватлашни таъминлаш, солиққа тортишни такомиллаштириш	148
Сайфутдинов Б.	Халқаро стандартлар асосида ҳисоб сиёсатини тузиш жараёнини такомиллаштириш	155
Сатторов А.Х.	Америка ва Осиё мамлакатларида аудиторлик фаолиятини ўрганиш тажрибаси	160
Хакимов Б.	Молиявий мустақиллик кўрсаткичи: иқтисодий муносабат, мазмун ҳамда номланиш изчил бўлсин	168

Инвестициялар ва инвестицион фаолият

Боронов Б.Ф.	Молиявий инвестицияларни ҳиссали қатнашиш методи асосида баҳолаш	173
Кадирова Х.Т.	Основные направления совершенствования деятельности субъектов финансового рынка	181
Қурбонов М.А.	Бюджетдан ташқари маблағлар ҳисобидан харажатлар йўналишларига инвестициялардан фойдаланиш	190

Макро ва микроиқтисодиёт

Saloxitdinov Sh.F. Shamiyeva S.F.	Ўзбекистонда меҳнат бозори ва унинг амал қилиш хусусиятлари	195
Xamidova Z.A.	Hunarmandchilik faoliyatini rivojlantirishni davlat tomonidan qo`llab-quvvatlashning xorijiy mamlakatlar tajribasi	201
Нурмухаммадов Х.Х.	Ўзбекистонда эркин иқтисодий зоналарни бошқаришнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш	214
Холмўминов Ш.Р. Бобаназарова Ж.Х.	Глобал пандемия инқирози шароитида қишлоқ хўжалигида иш билан бандликнинг истиқболлари	220
Умирзоқов Ж.А.	Covid-19 пандемияси шароитида эркин иқтисодий зоналарни ривожлантириш: хорижий ва миллий тажрибаларнинг қиёсий таҳлили	229
Икромов Ж.А. Авазов Н.Р. Махмудов Н.М.	Коронавирус пандемиясидан кейинги дунё ва унинг иқтисодий оқибатлари таҳлили	237
Файзиева Д.Ш.	Меҳнат бозорини эмпирик билишнинг умумилмий усуллари	244

Менежмент ва маркетинг

Жумаев Н.Х. Хошимов Э.А.	Монополияга қарши комплаенс тизимини жорий қилиш ва ривожлантиришнинг устувор жиҳатлари	249
Сагдиев Р.С.	Инновацион фаолиятда рискларнинг моҳияти ва гуруҳланиши	255

Солиқлар ва солиққа тортиш

Абдулов Д.Р.	Эффективность фискальной политики государства	261
Бабаев Ш.Б.	Жисмоний шахслардан олинадиган солиқлар бўйича тушумларни прогностлаштиришда солиқ хавфини баҳолашни такомиллаштириш	268

Зарипов Х.Б.	Фойда солиғи: натижага йўналтирилган солиқ сифатида	275
Идирисов А.О.	Давлат солиқ хизмати органларини солиқ тўловчиларнинг бизнес-ҳамкори ва маслаҳатчиси сифатидаги янги имиджини яратишда солиқ мониторингидан самарали фойдаланиш	282
Кулимова Х.М.	Давлат бюджети даромадлари барқарорлигини таъминлашда солиқлар таъсирчанлигини ошириш йўллари	291
Мейлиев О.Р.	Маҳаллий бюджет даромадларини шакллантиришда солиқларнинг аҳамиятини ошириш	297
Розиқов Н.Б.	Коронавирус пандемияси даврида солиқ тўловчиларга кечиктириб тўлаш имкониятини бериш орқали юзага келаётган солиқ қарздорлигини бартараф этиш	307
Қодиров Б.Қ.	Коронавирус пандемиясининг Ўзбекистон иқтисодиётидаги асоратларини бартараф этишда солиқ тизимининг роли	317
Шадманкулов А.А.	Божхона тўловлари йиғилувчанлигини таъминлаш ва унга коронавирус пандемиясининг таъсири	324

Қимматли қоғозлар бозори

Аликулов А.Т.	Иқтисодиётга капитал жалб қилишда фонд бозори инструментларининг аҳамияти	331
Бабаджанов А.М.	Аграр соҳа билимларини тарқатиш ва илмий ишланмаларни амалиётга жорий этиш тизимлари ўртасида ўзаро боғланиш	337
Тиллаев Х.С.	Банкларнинг қимматли қоғозлар бозоридаги инвестицион операцияларини ривожлантириш йўллари	345

**ЖИСМОНИЙ ШАХСЛАРДАН ОЛИНАДИГАН СОЛИҚЛАР БЎЙИЧА ТУШУМЛАРНИ
ПРОГНОЗЛАШТИРИШДА СОЛИҚ ХАВФИНИ БАҲОЛАШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ**

Бабаев Ш.Б.

Тошкент давлат иқтисодиёт университети

Аннотация. *Мазкур мақолада маҳаллий бюджетлар даромадлар базасининг асосий манбаи бўлган жисмоний шахслардан олинадиган солиқ турлари бўйича солиқ тушумларини прогнозлаштириш борасидаги муаммолар ва ушбу жараёни янада такомиллаштириш бўйича методологик ёндашув акс эттирилган.*

Калит сўзлар: *Солиқлар, маҳаллий бюджет, бюджетни режалаштириш, солиқларни прогноз қилиш, солиқ тушумлари, солиқ тўловчилар, солиқ базаси, солиқ хавфи.*

1. Кириш.

Давлатнинг молиявий сиёсатида ижтимоий хизматларнинг асосий манбаи бўлган давлат бюджети даромадларини тўғри аниқлаш ва унга мувофиқ равишда харажатлар сиёсатида мутаносибликни таъминлаш дунёдаги барча давлатларнинг асосий функциялари сифатида ўзининг долзарблигини сақлаб келмоқда. Жаҳон бозоридаги нобарқарорликнинг сақланиб қолиши, дунё миқёсида умумий ташқи ва ички қарздорликнинг ошиб бориши, давлат бюджетига ўз таъсирини ўтказиб бормоқда. 2020 йилнинг бошида коронавирус пандемияси оқибатида дунё иқтисодиётининг зарар кўриши, давлат бюджетига солиқ тушумларини камайишига пировардида эса, 3,3 трлн АҚШ долларига тенг миқдорда бюджет тақчиллигининг юзага келиши прогноз қилинмоқда.¹

Ҳозирги иқтисодий инқирознинг янги даври бошланган бир шароитда давлат бюджетининг даромадларини шаклланишида алоҳида улушга эга жисмоний шахслардан олинадиган солиқлар бўйича прогноз кўрсаткичларини аниқлашга янги ёндашувларни тақозо этмоқда. Бунда прогноз жараёнидаги қўлланиладиган модел, методларни янада такомиллаштириш, прогноз кўрсаткичларига таъсир этувчи омилларни турли хил методларга асослаган ҳолда баҳолаш билан боғлиқ янги илмий тадқиқот ишларини юзага келтирмоқда. Бугунги кундаги илмий тадқиқот ишларида тизимли таҳлил, мантиқий ёндашув, риск таҳлили, ўрта муддатли бюджетни тузишда даромад ва харажатларни минимал мувофиқлаштириш тамойилларига устуворлик берилмоқда ва маълум маънода амалий натижаларга ҳам эришилмоқда.

Республикамизда ўрта муддатли давлат бюджетини режалаштиришга ўтилиши давлат бюджети даромадларини прогнозлаштиришга ҳам янги ёндашувлар қилишни тақозо этмоқда. Бу жараён ўта мураккаб бўлиб, унда солиқ турлари билан бир қаторда солиқ тўловчилар кесимида, жумладан, жисмоний шахслардан ундириладиган солиқ тушумлари бўйича ҳам прогноз кўрсаткичларини ўрта муддатли даврга қилиш янги мазмундаги илмий тадқиқот ишларини юзага келтирмоқда. Жисмоний шахслардан олинадиган солиқлар бўйича республика ва маҳаллий бюджетларга тушумларни прогноз кўрсаткичларининг аниқлиги кўпинча, маҳаллий бюджетлардан қилинадиган харажатларни бир текисда молиялаштиришга, қолаверса, бюджетлараро муносабатлари оптимал тарзда тартибга солишда катта аҳамиятга эга.

2. Адабиётлар шарҳи.

Илмий тадқиқот ишларида солиққа тортиш масалалари билан у ёки бу муаммони тадқиқ доирасида солиқларни прогноз қилиш, солиқ салоҳияти, солиқ хавфи, солиқларнинг макроиқтисодий таҳлили каби жараёнларга оид тадқиқотлар ўрин олган

¹ <https://www.imf.org/ru/Publications/FM/Issues/2020/04/06/fiscal-monitor-april-2020>

бўлсада, жисмоний шахслардан олинадиган солиқларни прогноз қилиш масалаларини алоҳида тадқиқот объекти сифатида етарлича ўрганилмаган. Жумладан, Адизов (2018) тадқиқот ишида солиқ юкининг макроиқтисодий кўрсаткичларига таъсирини эконометрик баҳолаш доирасида солиқ юки ва инфляция ўртасидаги миқдорий боғланиши орқали солиқларнинг ялпи ички маҳсулотдаги улушига таъсирини баҳолаган ҳамда прогнозлаштириш методларидан бўлган тренд функцияси ҳамда экспоненциал текисланиш методларини қўллаган ҳолда давлат бюджети даромадлари ва харажатларининг 2014-2020 йилларга мўлжалланган прогноз кўрсаткичлари аниқлаб берган.

Агзамов (2019) ўз тадқиқот ишида кўп омилли эконометрик моделда қатнашувчи омиллар сифатида натижавий омил жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғига таъсир этувчи омиллар асосида 2019-2023 йиллар учун прогноз кўрсаткичлари ҳисобланган.

Пардаев (2018) эса ўзининг илмий иши доирасида, давлат бюджети даромадларини прогнозлаштириш хусусиятлари, прогнозлаштириш жараёнида прогноз хатоликларини баҳолаган, 2006-2016 йилларда давлат бюджетининг дастлабки, тузатиш киритилган прогноз ва ижро кўрсаткичлари статистик таҳлили ва хатоликларнинг келиб чиқиш сабаблари таҳлилин аналга оширган, жисмоний шахслардан келиб тушадиган солиқ ва бошқа мажбурий тўловларни бюджет даромадларига ундиришнинг Ягона ғазна ҳисоб варағига йиғиш услубини ишлаб чиққан.

Урмонов (2019) ҳам ўзининг илмий тадқиқот ишларида солиқларни прогноз қилиш масалаларига ҳам эътибор берган. Жумладан, ягона солиқ тўлови ставкаси, солиқ тўловчилар сони, кичик корхоналарга берилган имтиёзлар суммаси, солиқ имтиёзларидан фойдаланган кичик корхоналар сони каби омиллар асосида эконометрик таҳлилларни аналга оширган ҳамда 2018-2020 йилларга мўлжалланган ягона солиқ тўловининг солиқ тушумлари прогнози ишлаб чиққан.

Ашурова (2018) ҳам ўз тадқиқотларида солиқларни прогноз қилиш масаласига тўхталиб ўтган. Ўз навбатида бюджет даромадларига солиқ имтиёзлари ҳамда солиқ тўловчилар сонининг таъсири баҳоланган, уларнинг таъсири асосида 2004-2016 йиллар маълумотларига асосланиб, 2017-2021 йилларга тегишли давлат бюджети даромадлари прогноз кўрсаткичлари ишлаб чиққан.

Худойқуловнинг (2019) илмий тадқиқот ишларида солиқ мажбуриятлари юклатилган солиқ тўловчилар сони, солиқ тўловчиларга берилган жами солиқ имтиёзлари, жами солиқ қарздорлиги, ўртача солиқ ставкаси каби муҳим омилларнинг ўзаро боғлиқлигига асосланган ҳолда эконометрик усуллар орқали давлат бюджети жами даромадларининг 2018-2023 йилларга мўлжалланган прогноз кўрсаткичлари аниқланган.

Шернаевнинг (2010) илмий тадқиқот ишларида эса ҳудудларнинг солиқ салоҳиятини баҳолаш услубиёти, давлат бюджети солиқли даромадларини ўрта муддатли истиқболларини белгилашнинг услубий асослари ва жиҳатлари таҳлил қилинган ҳамда 2009-2011 йилларга мўлжалланган солиқ тушумларининг ўрта муддатли прогнозлари ишлаб чиқилган.

Усмонова (2011) жисмоний шахслар даромадларини декларация усулида солиққа тортишга оид илмий тадқиқотларида жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи бўйича давлат бюджетига солиқ тушумларининг 2011-2013 йилларга мўлжалланган ўрта муддатли прогноз кўрсаткичларини ишлаб чиққан.

Ушбулардан кўринадики, бугунги кунда асосий даромад манбаи жисмоний шахслардан олинадиган солиқлар бўлган маҳаллий бюджетлардан ижтимоий йўналишдаги харажатларни молиялаштириш ўрни ва улуши ошиб бораётган бир шароитда жисмоний шахслардан олинадиган солиқ тушумлари бўйича прогнозлаш муаммоси ва унинг доирасида илмий-тадқиқотларга асосланган ҳолда илмий-амалий тавсиялар ишлаб чиқиш бугунги кунда илмий эҳтиёжлардан биридир.

3. Тадқиқот методологияси

Жисмоний шахслардан олинадиган солиқларни прогноз қилишда таҳлилнинг мантиқий ва таққослама усуллари, абстракт-мантиқий фикрлаш, статистик ва эконометрик моделлаштириш, илмий абстракциялаш, кузатиш, умумлаштириш, гуруҳлаш, таққослаш, корреляцион ва регрессион таҳлил, умумлаштириш,

гуруҳлаштириш каби методлари яхши самара беради. Бу жараёнда солиқ тўловчилар бўйича ҳисобот маълумотларидан фойдаланишга асосланган таҳлилий ҳисоблаш асосида моделлаштиришга асосланган - *микроимитацияли моделлаштириш*, солиқ базасига кўрсатиладиган таъсирнинг тўғридан-тўғри самарасини, хусусан, солиқ структураси ўзгаришини ҳисобга олишга қаратилган *статистик моделлари*, солиқ солинадиган базанинг даромад миқдори бўйича тўғридан-тўғри таъсирини эмас, балки солиқнинг базасини миллий иқтисодиёт таркибида ўзгаришлар ва ҳоказолар сингари бевосита таъсирларни ҳисобга оладиган *динамик моделлар*, бир неча йил учун яқка тартибдаги солиқ ҳисоботлари базаси, дефлятор ва иқтисодий ўсиш суръатлари қиймати мавжудлигида жами солиқ тушумларини прогноз қилиш имкониятини берадиган *агрегациялаш модели*, ўтмишдаги даромад солиғи тушумлари ҳақида ойлик маълумотлардан фойдаланиши ва ушбу ўзгарувчининг хулқ-атворидаги аввалги қонуниятлар асосида ушбу манбадан келгусидаги тушумлар қийматини олдиндан айтиб берадиган *битта ўзгарувчи оддий моделлардан* фойдаланилган.

4. Таҳлил ва натижалар муҳокамаси.

Солиқларни прогноз қилиш жараёнига хос бўлган умумий хусусиятлар, бу жараённинг нақадар ўзгарувчанликка мойиллигини билдиради. Агар, муайян муддат доирасида прогноз учун зарур бўладиган ахборот базаларини тўғри шакллантириб, таҳлилий босқич ва методологик жиҳатдан тўғри ёндашувни амалга оширган ҳолатда максимал даражада аниқликка эга прогноз кўрсаткичларини олинган бир шароитда давлатнинг солиқ сиёсатидаги маълум ўзгаришлар, масалан, солиқ ставкаларининг оширилиши ёки туширилиши, солиқ имтиёзларининг кўпайтирилиши ёки камайтирилиши, тадбиркорлик субъектларини рўйхатга олишнинг соддалаштирилиши ёки мураккаблаштирилиши, рухсатномалар ва лицензиялар бериш, уларни бекор қилиш ёки лицензия талаб қилинадиган фаолият турларининг кўпайтирилиши ёки бекор қилиниши ва шу кабилар прогноз кўрсаткичларининг келгусидаги ҳақиқий жараёнлар билан ўртасидаги фарқларнинг ошишига олиб келади. Демак, солиқ тушумларини прогноз қилиш жараёни ва унинг натижаларига доимо "шубҳали" қараш, унинг ўзгариш эҳтимолларини ҳисобга олган ҳолда давлатнинг макро ва микродаражадаги бюджетларни режалаштириш жараёнларини доимий таҳлил қилиб турилишини баҳолаш лозим бўлади. Агар, давлатнинг молия-солиқ сиёсатида солиқ элементлари билан боғлиқ ўзгаришлар кўпроқ бўлса, тезкорлик билан режалаштириш жараёнига қабул қилинган прогноз кўрсаткичларини танқидий кўриб чиқиш керак бўлади, акс ҳолда республика ва маҳаллий бюджетларнинг даромадлари бўйича прогноз кўрсаткичларининг бажарилишида ўзгаришлар, мабодо солиқ тушумларининг ошиши содир бўлса, бу молиявий хавф (риск) ҳисобланмайди, тескари ҳолат бўлса, бюджетнинг молиявий хавфи ошади ва молиялаштириш жараёнларига салбий таъсир қилади, пировардида эса, бюджетдан маблағ олувчилар фаолиятининг сустлашувига олиб келади. Шу жиҳатдан олганда жисмоний шахслардан олинадиган солиқларни прогноз қилиш жараёнини бир бутун тизим сифатида қараш керак. Унинг ҳар бир детали бошқа унсурларига таъсир қилиб, умумий прогноз кўрсаткичига таъсир қилиб боради.

Давлат бюджетига тушумларни прогнозлаштириш бўйича ягона услубини ишлаб чиқиш, давлат бюджети даромадлари бўйича белгиланган прогноз кўрсаткичларининг ижросини таъминланишини назорат ва таҳлил қилиш, бюджетга ва давлат мақсадли жамғармаларига кутилаётган тушумларни ҳисоб-китоб қилади ва прогноз кўрсаткичларининг бажарилмаслик хавфини олдини олиш чоралар белгилаш, макроиқтисодий кўрсаткичлар динамикаси ва ҳудудларнинг солиқ салоҳиятини тизимли таҳлил қилиш орқали тушумларни кўпайтириш чора-тадбирларни ишлаб чиқиш, солиқ солинадиган базани кенгайтириш учун қўшимча манбаларни аниқлаш, инсофли солиқ тўловчиларни аниқлаш, ҳисобини юритиш ҳамда уларга солиқ солишнинг жорий масалаларини ҳал қилишда ҳар томонлама кўмаклашиш каби функционал-ташкилий стратегик вазифаларни амалга ошириш белгилаб берилганки, бу жараёнлар моҳияти жиҳатдан турли даражадаги бюджетларга солиқ тушумларини прогнозлаштириш ҳамда прогноз жараёни билан боғлиқ юзага келиши мумкин бўлган хавфларни таҳлил қилиш, бошқариш асосида белгиланган мақсадга эришишга қаратилгандир.

Солиқ хавфи юзага келишининг биринчи манбаи таъкидлаганимиздек, солиқ тўловчиларнинг фаолиятига боғлиқ бўлса, бошқа томондан давлат молиявий сиёсати

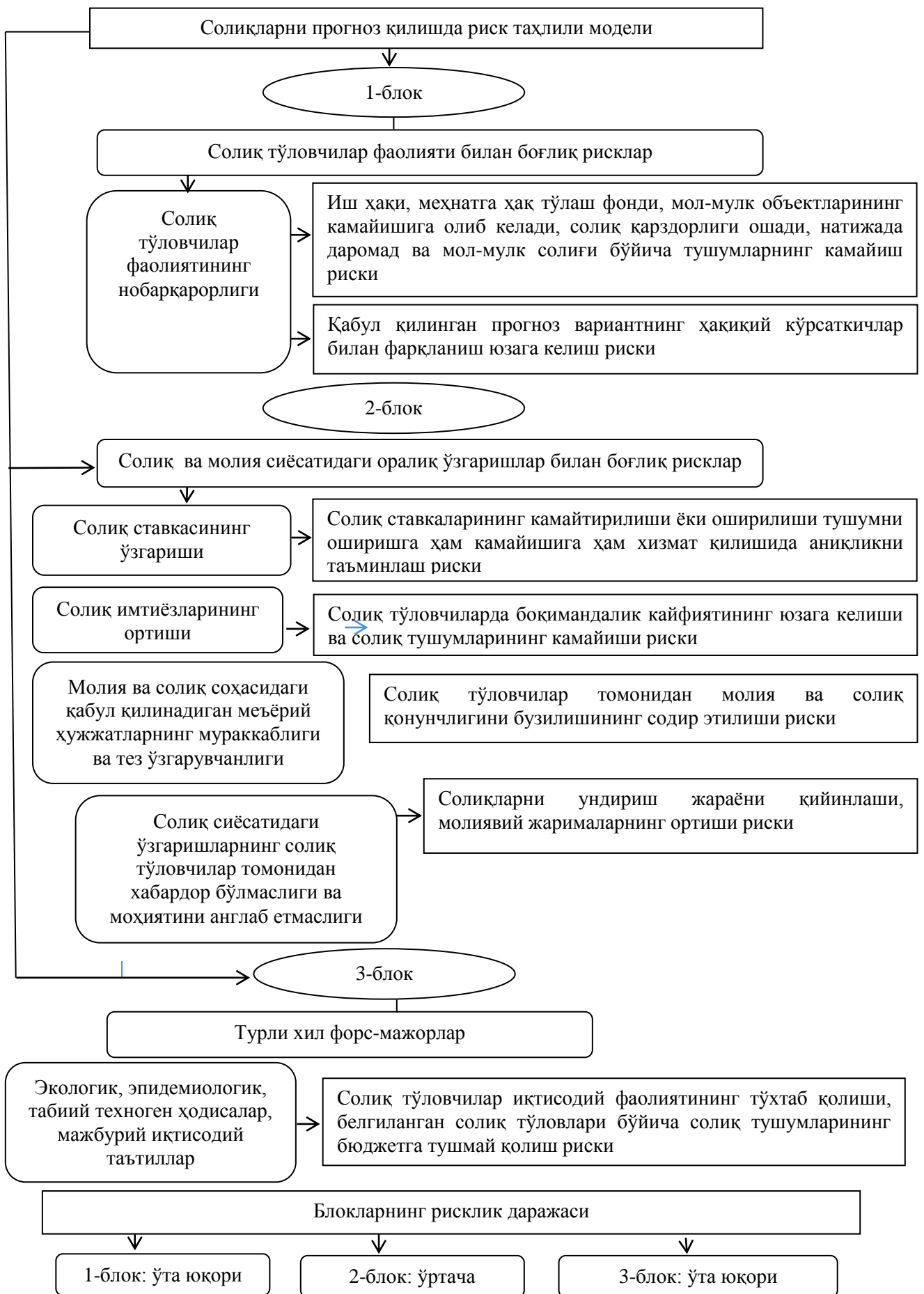
орқали солиқ тўловчиларнинг фаолиятидаги ўзгаришлар ҳам муҳим саналади, шу жиҳатдан олганда, солиқ хавфи молиявий хавфнинг таркибий қисми ҳисобланади. Солиқ хавфи тушунчаси баъзи иқтисодчилар солиқ rischi сифатида таърифлайди. Жумладан, Элмирзаевнинг (2017) солиқ rischi бу солиқ муносабатларида қатнашувчи субъектларнинг ўз мажбуриятларини бажариш учун борасидаги фаолияти давомида юзага келиши мумкин бўлган ва солиқ тўловчилар, шунингдек, давлат бюджети молиявий йўқотишларига сабаб бўлувчи хавф-хатар деб таъриф беради.

Умумий олганда солиқ хавфи ёки солиқ rischi бу моҳияти жиҳатдан давлат бюджети нуқтаи назаридан бюджетга келиб тушиши мўлжалланган солиқ тушумларининг тушмай қолиш хавфи тушунилади. Шу жиҳатдан олганда биз мазкур жараёнга тадқиқот мавзуимиздан келиб чиқиб муаллифлик ёндашувимизни билдирмоқчи бўлсак, жисмоний шахслардан олинган солиқ тушумлари бўйича солиқ хавфи деганда прогноз жараёни натижаларига кўра аниқланган ва тегишли бюджетнинг даромадлар қисми сифатида режалаштиришга қабул қилинган солиқ тушумлари кўрсаткичларининг солиқ тўловчилар фаолияти, давлат солиқ сиёсати ҳамда бошқа ижтимоий-иқтисодий форс-мажор ҳолатлари таъсирида бюджетга солиқ тушумларининг тушмай қолиш хавфи тушунилади.

Солиқларни прогноз қилиш жараёни солиқ хавфи билан доимий боғлиқ бўлади, агар, солиқ хавфи тўғри баҳоланса, солиқларни прогноз қилиш жараёнидаги хатоликлар ёки аниқликка эга бўлган кўрсаткичларнинг ҳақиқий солиқ тушумлари ўртасидаги мутаносиблик таъминланади. Шу жиҳатдан олганда солиқларни прогноз қилиш билан боғлиқ солиқ хавфининг мақсади қабул қилинган энг оптимал прогноз варианты билан солиқ тушумларининг ҳақиқий ҳолатига мос келишини баҳолашдан иборат бўлиши керак. Бизнинг фикримизча, солиқ хавфининг ошиши ва унинг тўғри баҳоланмаслиги иқтисодий муносабатларда қуйидаги салбий оқибатларга олиб келади:

Биринчидан, бюджетга солиқ қарздорлиги суммаси ошади, иккинчидан, корхона ва ташкилотлар ўртасида дебиторлик ва кредиторлик маблағларини камайтириш ёки бартараф этиш қийинлашади, учинчидан, бюджетлараро муносабатларни тартибга солиш жараёнларида муаммо пайдо бўлади, тўртинчидан, бюджетлардан молиялаштирилиши лозим бўлган харажатларни амалга ошириш қийинлашади, маблағларнинг етишмаслиги туфайли бюджетлар ўртасида ресурсларни қайта кўриб чиқишга мажбур қилади, бу ўз-ўзидан молиявий маъмурчиликни оширади, бешинчидан, солиқ хавфининг ошиши турли даражадаги молиявий хавфларни ошишига олиб келади, олтинчидан, тасдиқланган бюджет лойиҳасини ойлик, чораклик, ярим йиллик ва йиллик кўрсаткичларини таъминлашга тўсқинлик қилади, еттинчидан, молиявий режалаштириш жараёнидаги хатоликлар орқали жамиятнинг иқтисодий муносабатларига таъсир қилади, саккизинчидан, иқтисодиётда молиявий хавфсизлик чегараларига таъсир қилади, тўққизинчидан, солиқ юки даражасига таъсир қилиб, унинг тармоқлар ва ҳудудлар ҳамда солиқ тўловчилар кесимида нотўғри тақсимланишига олиб келади, ўнинчидан, давлатнинг бошқа йўналишдаги иқтисодий сиёсатларига салбий таъсир қилади. Қайд этилганлардан кўринадики, солиқ хавфини бошқаришга эҳтиёж мавжуд, уни бир маромда бошқариш учун эса, унинг даражасини баҳолаш керак бўлади. Ўз навбатида солиқ хавфини баҳолаш эса маълум бир тизимли моделларни талаб қилади. Қуйида солиқларни прогноз қилишда солиқ хавфи таҳлили моделини келтириб ўтамиз.

Биз томондан таклиф этилаётган солиқларни прогноз қилишда солиқ хавфи таҳлили модели 3 та блокдан иборат бўлиб, унинг биринчи блокада солиқ тўловчилар фаолияти билан боғлиқ солиқ хавфларида солиқ тўловчилар фаолиятининг нобарқарорлигини баҳолаш алоҳида касб ва унинг хавфлилик даражаси ўта юқори ҳисобланади. Бу блокда солиқ тўловчиларнинг нобарқарор фаолиятга эга бўлганлари орқали юзага келадиган хавфлар иш ҳақи, меҳнатга ҳақ тўлаш фонди, мол-мулк объектларининг камайишига олиб келади, солиқ қарздорлиги ошади, натижада даромад ва мол-мулк солиғи бўйича тушумларнинг камайиш хавфини оширади ҳамда қабул қилинган прогноз вариантнинг ҳақиқий кўрсаткичлар билан фарқланиш юзага келиш хавфи пайдо бўлади.

1-расм. Солиқларни прогноз қилишда риск таҳлили модели

Моделнинг иккинчи блокада солиқ ва молия сиёсатидаги оралиқ ўзгаришлар билан боғлиқ хавфлар баҳоланади. Давлат иқтисодий тартибдашда молиявий, жумладан, солиқ сиёсати борасидаги сиёсатларига даврий ўзгаришлар қилишига тўғри келади. Молия йилига мувофиқ тузилган ва тасдиқланиб ижрога қабул қилинган бюджетнинг прогноз кўрсаткичларига солиқ сиёсатидаги ўзгаришлар таъсир қилади ва тегишлича хавфларни келтириши мумкин. Бунда солиқ ставкаларининг камайтирилиши солиқ тушумларини камайтиради, оширилиши солиқ тушумларини кўпайтиради, прогноз хавфи- солиқ ставкаси пасайтирилиши ва оширилиши ҳам тушумни оширишга ҳам камайишига хизмат қилишини аниқликни таъминлаш хавфини кучайтиради. Солиқ имтиёзларининг берилиши эса солиқ тўловчиларда боқимандалик кайфиятининг юзага келиши ва солиқ тушумларининг камайиши хавфини бериш мумкин, аммо, берилган бу имтиёзлар солиқ тўловчи учун ҳам бюджет учун ҳам манфаатли бўлса, яъни самара берса, ўз ўзидан хавфлилик даражаси нолга тенг бўлади.

Даврий солиқ сиёсатидаги ўзгаришлар ёки молия ва солиқ соҳасидаги қабул қилинадиган меъёрий ҳужжатларнинг мураккаблиги ва тез ўзгарувчанлиги, солиқ сиёсатидаги ўзгаришларнинг солиқ тўловчилар томонидан хабардор бўлмаслиги ва моҳиятини англаб етмаслиги оқибатида солиқ тўловчилар томонидан молия ва солиқ қонунчилиги бузилишининг содир этилиши ҳамда солиқларни ундириш жараёни қийинлаши, молиявий жарималарнинг ортиши хавфини келтиради.

Моделнинг 3-блоки турли хил форс-мажорлар оқибатида келиб чиқадиган солиқ хавфларини изоҳлайди. Экологик, эпидемиологик, табиий техноген ҳодисалар, мажбурий иқтисодий таътилар ва шу каби шаклдаги ноқулай ҳолатлар солиқ тўловчиларнинг иқтисодий фаолиятининг тўхтаб қолиши, белгиланган солиқ тўловлари бўйича солиқ тушумларининг бюджетга тушмай қолиш хавфини келтириб чиқаради. Ўз навбатида мазкур моделда солиқ хавфларининг даражаси нуқтаи назаридан уч гуруҳга ажратилади. Ўта юқори ва ўртача даражада бўлади. Модел блокларининг хавфлилик даражаси назарий жиҳатдан таҳлиliga кўра биринчи ва учинчи блок ўта юқори хавф ҳисобланади, иккинчи блок даражаси эса, ўртача ҳисобланади. Биринчи ва учинчи блок ўта юқори хавф ҳисобланишига сабаб шундаки, бу хавфларнинг юзага келиши жуда юқори эҳтимолликка асосланади ва уларни баҳолаш даражаси ҳам мураккабдир ва уларни маъмурий методлар орқали тартибдаш ўта мушкулдир. Бу омиллар эса мазкур иккита блок хавфларини даражасини оширади.

5. Хулоса ва таклифлар.

Таъкидланганлардан кўринадики, бошқа жараёнлар сингари солиқларни прогноз қилиш жараёнида ва ҳақиқий ҳолатни таъминлашда солиқ хавфини доимий баҳолаб боришни, аниқроқ қилиб айтганда уни бошқариш талаб этилади.

Бизнинг фикримизча солиқ хавфини бошқаришда қуйидаги босқичларда амалга оширилиши мақсадга мувофиқдир:

Дастлабки босқич: бунда солиқ хавфини юзага келтириши мумкин бўлган ҳолатлар, омиллар ва жараёнлар аниқланади. Бунда юқорида биз томонимиздан келтирилган солиқларни прогноз қилишда солиқ хавфи таҳлили моделдан фойдаланиш ўз самараси беради.

Таҳлилий босқич: бу босқичда биринчи босқич натижаларига асосланган ҳолда таҳлилга олинган элементларнинг хавфлилик даражаси таҳлил қилинади. Фикримизча, бу жараёнда дастлаб йирик солиқ тўловчиларнинг иқтисодий-молиявий ҳолати баҳоланиб бориш зарур. Чунки, ҳозирги кунда республикамизда йирик солиқ тўловчилар сифатида 1600 дан ортиқ солиқ тўловчилар рўйхатга олинган бўлиб, уларнинг йигирматаси давлат бюджетига солиқ тушумларини шакллантиришдаги улуши ўртача 37-37,5 фоизни ташкил этади.

Таҳлилий босқичда кейинги жараён бу доимий равишда солиқ қонунчилигига амал қилмай келаётган солиқ тўловчилар фаолиятини таҳлил қилиш лозим бўлади. Бу турдаги корхоналарга давлат солиқ хизмати органлари томонидан солиқ ва ҳуқуқий маслаҳатлар ташкил қилиб бориш лозим бўлади. Таҳлилий босқичда асосий масалалардан бири бу нобарқарор фаолият кўрсатаётган (маълум бир вақтда фойда оладиган, маълум бир вақтда зарар кўриб ишлайдиган) корхоналар фаолиятини доимий таҳлилни амалга ошириш ҳисобланади. Бу босқичда оралиқ даврларга тегишли солиқ сиёсатидаги ўзгаришларнинг солиқ тўловчилар фаолиятига таъсири ва унинг оқибатида бюджетга солиқ тушумларининг камайиши ёки кўпайишини таҳлил қилиш лозим.

Баҳолаш босқичи: бу босқичда аввалги икки босқичдаги таҳлилларга асосланган ҳолда солиқ тушумларига салбий ва ижобий таъсир даражаси аниқланади, албатта бу ҳам миқдорий ҳам сифатий кўрсаткичларда бўлиши зарур.

Қайд этиш лозимки, юридик шахслар тўлайдиган солиқларга нисбатан жисмоний шахслардан олинadиган солиқларга тушумига солиқ хавфи нисбатан камроқ ҳисобланади. Чунки, жисмоний шахслар тўлайдиган солиқларнинг солиқ базаси нисбатан барқарор (корхоналарнинг фойдасига нисбатан жисмоний шахсларнинг ер участкаси ва мол-мулк объектлари тез ўзгармайди) ҳисобланади, солиқ хавфларини бошқаришда албатта буни эътиборга олиш керак.

Адабиётлар:

Адизов С.Р. (2018) Солиқ юкининг макроиқтисодий кўрсаткичларга таъсирини баҳолаш. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. 2018 йил. <http://diss.natlib.uz/ru-RU/ResearchWork/OnlineView/42951>. 89,90,94,123-127 бетлар.

Агзамов А.Т. (2019) Жисмоний шахсларни солиққа тортиш амалиётини такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. 2019 йил. Б.17-22.

Пардаев У.Ў. (2018) Давлат бюджетини прогнозлаштириш услубиётини такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. 2018 йил. Б.11-20.

Урмонов Ж.Ж. (2019) Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини солиқ механизми воситасида тартибга солишни такомиллаштириш масалалари. Иқтисодиёт фанлари доктори (DcS) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси. <http://diss.natlib.uz>. 2019 йил. Б. 27, 218-220, 225-230.

Усмонова М.С. (2011) Жисмоний шахслар даромадларини декларация усулида солиққа тортишни такомиллаштириш. Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси. <http://diss.natlib.uz>. 2011 йил. Б.74-83; 117-123.

Худойқулов С.К. (2019) Солиқ тушумларини прогноз қилиш методологиясини такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари доктори (DcS) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси автореферати. 2019 йил. Б. 14-16; 20-21; 28-29.

Шернаев.А.А. (2010) Давлат бюджети солиқли даромадларини ўрта муддатли истиқболини белгилаш масалалари. Иқтисод фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси. <http://diss.natlib.uz>. 2010 йил. Б.44-55; 58-70; 87-100.

Элмурзаев С.Э. (2017) Корпоратив молияни бошқаришда солиқ муносабатлари такомиллаштириш. Иқтисодиёт фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертацияси. 2017 йил. 108 б. Diss.natlab.uz.